

अ क्ष र वा इ म य

अंगाईगीते : भारतीय आणि जागतिक विशेषांक

Akshar Wangmay Special Issue

Lullabies : Indian & International

संपादक

डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

Year : 14

Issues : 1 to 3

वर्ष : चौदावे

अंक : १, ते ३

July 2023 to

March 2024

जुलै २०२३ ते

मार्च २०२४

अक्षर वाङ्मय

वर्ष : तेरावे अंक : एक-दोन-तीन

जुलै २०२३ ते मार्च २०२४

संपादक

डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

कार्यकारी संपादक

डॉ. शिवाजीराव देशमुख

मार्गदर्शक

डॉ. अरुण प्रभुणे

संपादक मंडळ

डॉ. विजय वारकड

डॉ. रत्नाकर बेडगे

डॉ. दीपक चिह्रवार

डॉ. अंजली मस्करेन्हस

अमेरिकेतील समन्वयक

रमेश देशपांडे • सोनाली जांभेकर

प्रकाशक : सौ. रेखाताई नानासाहेब सूर्यवंशी, प्रतीक प्रकाशन,
'प्रणव', रुक्मे नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर ४१३५१५.
मुद्रक : श्री जे प्रिंटर्स प्रा.लि., १४१६, सदाशिव पेठ, पुणे-४११ ०३०
साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता : डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी
'प्रणव', रुक्मे नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर, ता. अहमदपूर
जि. लातूर ४१३५१५. भ्रमणध्वनी : ९४२३६५५८४१
E-mail : suryawanshinanasaheb67@gmail.com.
<https://aksharwangmay.org>

अक्षरजुळणी: हेमा बेहेरे, पुणे, भ्रमणध्वनी- ९७६४२५९६८१

वार्षिक वर्गणी : रु. ५००/-

पंचवार्षिक वर्गणी : रु.२०००/-

द्विवार्षिक वर्गणी : रु. ९००/-

अंकाचे मूल्य : रु. ७००/-

- * महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.
- * या अंकातील लेखांतून व्यक्त झालेल्या लेखकांच्या मतांशी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

R. N. I. FOR INDIA New Delhi
R. No. – MAHMAR-36829-2010

ISSN – 2229-4929
UGC Approved and
Peer Reviewed Journal

AKSHAR WANGMAY

Year : 14 Volume 1-2-3
July 2023 to March 2024
April-May-June 2023

Editor-in-Chief
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor
Dr. Shivajirao Deshmukh

Advisor
Dr. Arun Prabhune

Editorial Board

Dr. Vijay Warkad
Dr. Ratnakar Bedge

Dr. Deepak Chiddarwar
Dr. Anjali Mascarenhas

U.S.A. Coordinator
Ramesh Deshpande ● Sonali Jambhekar

Publisher : Sou. Rekhatrai Nanasaheb Suryawanshi, Pratik Prakashan,
'Pranav', Rukme Nagar, Thodga Road, Ahmedpur 413515

Printer : Shri. J. Printers Pvt.Ltd. 1416, Sadashiv Peth, Pune 411 030

Address for sending articles and fees : Dr. Nanasaheb Suryawanshi
'Pranav', Rukme Nagar, Thodga Road, Ahmedpur 413515. District : Latur
Mobile phone : 9423655841

E-mail : suryawanshinanasaheb67@gmail.com

<https://aksharwangmay.org>

Typesetter : Hema Behere, Pune. Mobile : 9764259681

Subscription Rates Yearly : Rs. 500/-

Five Years : Rs. 2000/-

Two years : Rs. 900/-

Current Volume : Rs. 700/-

-
- * Maharashtra State Literary and Cultural Board has granted funds for the Publication of this Journal. But Maharashtra State Literary and Cultural Board has not been responsible for writers opinion in this Journal.
  - * The content and opinions expressed in the articles are the views of the authors and do not necessarily reflect the views and opinions of the periodical's Editorial Board, publisher or the advisor. The authors are solely responsible for the facts and accuracy of the content of the articles.

**अंगार्डगीते : भारतीय आणल जागतलक
अक्षर वाङ्मय अंगार्डगीत वलशेषांक**

अतलथी संपादक
डॉ. अरुण प्रभुणे

**Lullabies : Indian & International
Akshar Wangmay Lullaby Special Issue**

Guest Editor
Dr. Arun Prabhune

अंगार्इगीते : भारतीय आणल जागतलक
अक्षर वाङ्मय अंगार्इगीत वलशेषांकासंबंधलत महत्त्वाकी आकडेवारी

१. जगातील एकूण देशांचा सहभाग	२५
२. जगातील एकूण संस्थांचा सहभाग	० ६
३. जगातील अंगार्इगीत प्रकल्पांचा सहभाग	० ४
४. एकूण लुप्तप्राय होण्याच्या मार्गावरील भाषा	० ४
५. एकूण भाषा	३४
६. एकूण अंगार्इगीते	३२१
७. एकूण मुलाखती	२९
८. एकूण लेख	३७

Lullabies : Indian and International
Important statistics related to Akshar Vangmay Lullaby Special

1. Total participation by countries worldwide	25
2. Total participation of institutions worldwide	06
3. Total participation of lullaby projects worldwide	04
4. Lullabies from endangered languages	04
5. Total languages in the issue	34
6. Total lullabies in the issue	321
7. Total Interviews in the issue	29
8. Total articles in the issue	37

अनुक्रमणिका - Index

१. संपादकीय		१३
1. Editorial		13
२. मुखपृष्ठाविषयी...		२१
2. About the Cover Page....		21
३. ४००० वर्षांपूर्वीचे प्राचीन बॅबिलोनियन अंगाईगीत	मुलाखत : रिचर्ड डंब्रिल, यू. के.	३३
4000-Year-Old Babylonian Lullaby	An Interview with Richard Dumbrill, U. K.	33
४. एका बॅबिलोनियन अंगाईगीतातील काव्यात्मतेचा	डॉ. अरुण प्रभुणे	४१
घेतलेला शोध		
4. Exploring the Poetic Expression of a	Dr. Arun Prabhune	41
Babylonian Lullaby		
५. जगातील तीन प्राचीनतम अंगाईगीते	डॉ. अरुण प्रभुणे	५५
5. Exploring Three of the World's	Dr. Arun Prabhune	55
Most Ancient Lullabies		
६. अंगाईगीते : स्वरूप, प्रवृत्ती आणि निरीक्षणे	डॉ. अरुण प्रभुणे	७३
6. Lullabies : Nature, Tendencies and	Dr. Arun Prabhune	73
Observations		
७. अल्जेरियातील अंगाईगीते (मुलाखत)	डॉ. अब्बू ताहर, अल्जेरिया	९७
7. Algerian lullabies (Interview)	Dr. Abbou Tahar, Algeria	97
८. आर्मेनियातील अंगाईगीते (मुलाखत)	मिकेल व्हॉस्केनयन, आर्मेनिया.	११७
8. Armenian Lullabies (Interview)	Miqayel Voskanyan, Armenia.	117

४४. अंगाई : आईकडून बाळावर होणारा सस्नेह संगीतमय संस्कार	डॉ. विनय मडगांवकर, गोवा, भारत	४७६
44. 'Lullaby': A musical ritual of love from mother to child	Dr. Vinay Madgaonkar, Goa, India	476
४५. मराठी अंगाईगीतातील जीवनदर्शन: एक दृष्टिक्षेप	डॉ. यादव सूर्यवंशी, महाराष्ट्र, भारत	४९५
	Dr. Yadav Suryawanshi, Maharashtra, India	495
४६. सर्कस (१९३६) सिनेमातील आईचे अंगाईगीत आणि सांस्कृतिक क्रांती	डॉ. माया बालार्किंस्की काट्स, इझ्रायल	५०२
46. The Mother's Lullaby and Cultural Revolution in <i>Circus</i> (1936)	Dr. Maya Balakirsky Katz, Israel	502
४७. इझ्रायलची अंगाईगीते (मुलाखत)	हॅना याफे, इझ्रायल	५२५
47. Lullabies from Israel (Interview)	Hanna Yaffe, Israel	525
४८. जर्मनी / ऑस्ट्रियातील अंगाईगीत जपानमध्ये (मुलाखत)	युटा चिबा, जपान	५३६
48. A German / Austrian Lullaby in Japan (Interview)	Yuta Chiba, Japan Dr. Nigel Nettheim, Australia	536
५०. हराररुडे, डुनान भाषेतील (योनागुनी-रयूक्युअन) अंगाईगीत	डॉ. पॅट्रिक हायन्रिक, इटली	५५६
50. Harararude, a Lullaby in Dunan (Yonaguni-Ryukyuan)	Dr. Patrick Heinrich, Italy	556
५१. मांचू आणि मॅंडरिन भाषांतील अंगाईगीते	अनाम सहभागी लेखक	५६७
51. Manchurian & Mandarin Lullabies	Anonymous Contributor	567
५२. म्यानमार देशातील रोहिंग्यांची आणि मलेशियातील अंगाईगीते (मुलाखत)	मायू अली, म्यानमार	५७६
52. Myanmarese (Rohingya) and Malaysian Lullabies (Interview)	Sharon Chin, Malaysia	576
५३. न्यू झीलंडचे अंगाईगीत	जॉन आर्चर, न्यू झीलंड	५९५
53. New Zealand Lullaby	John Archer, New Zealand	595

अंगाई : आईकडून बाळावर होणारा सस्नेह संगीतमय संस्कार
'Lullaby' : A musical ritual of love from mother to child

Dr. Vinay Madgaonkar,
Goa, India

डॉ. विनय मडगावकर यांच्या सदर लेखात अंगाईगीतांच्या संदर्भात मांडलेल्या विचारांच्या पुष्ट्यर्थ पारंपरिक अंगाईगीते आली आहेत. त्यातील चित्रपटातील गीते वगळता अन्य अंगाईगीतांचा इंग्रजी अनुवाद असा :

In the Marathi article 'lullaby' : A musical ritual of love from mother to child' to support the ideas presented regarding lullabies, Dr. Vinay has quoted some traditional Lullabies. Apart from the 'movie lullabies', the English translations of other lullabies are as follows:

१. मराठी अंगाईगीत - 1. Marathi Lullaby

Transliteration & Translation :

अनुवाद : Dr. Vinay Madgaonkar

लिप्यंतर आणि इंग्रजी

डॉ. विनय मडगावकर

Marathi Lullaby	Transliteration	English Translation
'गुणी बाळ असा- जागसी का रे काया निज रे निज शिवराया ॥धृ॥ अपरात्रीचा प्रहर लोटला बाई तरी डोळा लागत नाही	Guṇī bāḷa asā - jāgasī kā rē kāyā nija rē nija śivarāyā ॥dhr॥ aparātrīcā prahara lōṭalā bā'ī tarī ḍōḷā lāgata nāhī	My pleasant baby, why are you awake Shivaraya sleep well now. It's late night beyond your sleep time yet your eyes are open.
हा शांत निजे वारा मावळ थेट शिवनेरी जुन्नर पेठ त्या निजल्या ना, तशाच घाटाखाली कोकणच्या चौदा ताली	hī śānta nijē vārā māvaḷa thēṭha śivanērī junnara pēṭha tyā nijalyā nā, taśāca ghāṭākhālī kōkaṇacyā caudā tālī yē bhivavāyā bāgula tō bagha ālā kitī bā'ī kāḷā kāḷā	The wind slept Calmly. Maval, Junnar peth, and fourteen Tali, places of Konkan also slept under hills. Look that black Bagul demon came to frighten you.

Marathi Lullaby	Transliteration	English Translation
<p>ये भिववाया बागुल तो बघ आला किती बाई काळा काळा इकडे तो सिद्धी जवान तिकडे तो अफझलखान पलीकडे मुलुख मैदान</p> <p>हे आले रे, तुजला बाळा धराया निज रे निज शिवराया ॥</p>	<p>ikaḍē tō sid'dhī javāna tikaḍē tō aphajhalakhāna palīkaḍē mulukha maidāna</p> <p>hē ālē rē, tujalā bālā dharāyā nija rē nija śivarāyā </p>	<p>Here he is Siddhi Jawan, there he is Afzal Khan, beyond is the plain ground. They came to clutch you baby. Shivaraya sleep well now.</p>

२. मराठी अंगाईगीत – 2. Marathi Lullaby

Marathi Lullaby	Transliteration	English Translation
<p>घे कमळा पाकळ्या मिटवून शंभू बाळा राजस सुकुमार अरे लडिवाळा तू नीज नीज रे नीज रे माझ्या बाळा तू नीज नीज रे नीज रे माझ्या बाळा शिव माथ्यावरची गंगा</p> <p>कमळात झोपला भुंगा थांबला शिवारी वारा, आभाळी निजला तारा बघ निजला रे चंद्र निळा आभाळा तू नीज नीज रे नीज रे माझ्या बाळा तू मिटून घे रे नेत्र बघ किती ही झाली रात्र</p>	<p>Ghē kamaḷa pākalyā miṭavūna śambhū bālā rājasa sukumāra arē laḍivālā tū nija nija rē nija rē mājhyā bālā tū nija nija rē nija rē mājhyā bālā śiva māthyāvaracī gaṅgā kamaḷāta jhōpalā bhūṅgā thāmbalā śivārī vārā ābhāḷī nijalā tāra bagha nijalā rē candra niḷā ābhāḷā tū nija nija rē nija rē mājhyā bālā tū miṭūna ghē rē nētra bagha kiṭi hi jhālī rātra</p>	<p>Close the lotus petals Shambhu Bala Royal son Hey dear, you Sleep, my baby, sleep The Ganga on Shiva's head, the weevil sleeping in the lotus. Cool wind stopped, star slept in the sky Look at the moon, the blue sky You sleep, sleep my baby Close your eyes and see what a long night it has been</p>

Marathi Lullaby	Transliteration	English Translation
पंखात तुला मी घेते गहिवरली ममता देते	paṅkhāta tulā mī ghētē gahivaralī mamatā dētē	I'll take you in the wings and give you deep love
तू अत्तर भिजली काया तुजवरी जगाची माया लाभू दे तुला रे कीर्ती तेजाने न्हाऊ दे धरती उजळू दे आभाळी तव तेजाच्या ज्वाळा	tū attara bhijalā kāyā tujavarī jagācī māyā lābhū dē tulā rē kirtī tējānē anhāvū dē dharatī ujalū dē ābhālī tava tējācyā jvālā	You are drenched in perfume, the world loves you May you be blessed and may the earth be bathed in glory Let the sky bright up with the flames of your brilliance

३. मराठी अंगाईगीत - 3. Marathi Lullaby

Marathi Lullaby	Transliteration	English Translation
गुणी बाळा तू करी का गाई गाई तुज गाते मी अंगाई ॥ तू भूषण व्हावे जगता- ही झटेल तुझीच माता ।	Guṇī bāḷā tū karī kā gā'ī gā'ī tuja gātē mī aṅgā'ī ॥ tū bhūṣaṇa vḥāvē jagatā-hī jhaṭēla tujhīca mātā ॥	My pleasant baby, be happy I sing lullaby for you You be the glory of the world Your own mother will take efforts for that
जणू यशोदा, थोर जशी जिजाई । तुज गाते मी अंगाई ॥ तू थोर जगी हो नेता- थोरांना मनी आठविता । कृतकृत्याने मूर्ती तुझी मी पाही । तुज गाते मी अंगाई ॥ तू सोडू नको सत्याला- विसरू नकोस माय पित्याला ।	jaṇū yaśōdā, thōra jaśī jījā'ī tuja gātē mī aṅgā'ī ॥ tū thōra jagī hō nētā- thōrāṅnā manī āṭhavitā ॥ krta kṛtyānē mūrṭī tujhī mī pāhī ॥ tuja gātē mī aṅgā'ī ॥ tū sōḍū nakō satyālā- visarū nakōch māya pityālā ॥	Like Yashoda, great Jijai like I sing lullaby for you Be the leader of the world You be a leader in a great place - Remembering the great personalities I see you as an idol of respectable deeds I sing lullaby for you Don't leave the truth Don't forget mother and father May your fame live on forever I sing lullaby for you
तव कीर्ती ही दिगंत जगती राही । तुज गाते मी अंगाई ॥'	tava kīrtī hī diganta jagatī rāhī ॥ tuja gātē mī aṅgā'ī ॥'	

४. मराठी अंगाईगीत - 4. Marathi Lullaby

Marathi Lullaby	Transliteration	English Translation
<p>धल गो बाय, धल गो बाय धलानी... धलानी बाय आमचे फुलांनी... फुलांनी धल गो बाय, धल गो बाय धलानी... धलानी बाय आमचे राणी... राणी</p>	<p>Dhal go Bāya, dhal go Bāya Dhalāni... Dhalāni Bāya āmacē phulānī... Phulānī Dhal go Bāya, dhal go Bāya Dhalāni... Dhalāni Bāya āmacē Rānī... Rānī</p>	<p>Swing Baby, Swing Baby, Swinging... Our daughter is with flowers... with flowers Swing Baby, Swing Baby, Swinging... Our daughter is our queen... queen</p>

५. मराठी अंगाईगीत - 5. Marathi Lullaby

Marathi Lullaby	Transliteration	English Translation
<p>धल धल रे बाबू धलानी... धलानी... धलानी आराड गे बेबके सान जावनी सान जावनी बाबूच्या बाबाक घरा येवनी... घरा येवनी</p>	<p>Dhala dhala rē bābū dhalānī... Dhalānī Dhalānī ārāḍa gē bēbakē sāna jāvanī... Sāna jāvanī bābūcyā bābaka gharā yēvanī.. Gharā yēvanī</p>	<p>Swing Baby, Swing Baby, Swinging... Shout out o frog, let it be evening, let it be evening Let the child's father come home ... come home</p>
<p>धल धल रे बाबू धलानी... धलानी... धलानी</p>	<p>Dhala dhala rē bābū dhalānī... Dhalānī Dhalānī</p>	<p>Swing Baby, Swing Baby, Swinging...</p>

अंगाई : आईकडून बाळावर होणारा सस्नेह संगीतमय संस्कार
'Lullaby' : A musical ritual of love from mother to child

Dr. Vinay Madgaonkar,
Goa University,
India

Abstract

'Mother worship' is the cultural heritage of our nation. In Bharat, a mantra-like words 'Matrudevo Bhava' is uttered with reverence. According to our tradition the mother is bestowed with divinity. It is fact that our nation is still preserving this enlightening legacy. Our revolutionaries hailed 'Vande Mataram' and saluted Bharat-bhumi as mother 'Bharat-Maata', who gives food, clothing and shelter to her offspring. In Goa, Mother-land 'Bhumi' is symbolically worshiped as 'Shri Bhumika, Sateri Devi'.

In our culture the mother is revered. She takes care of the child in her womb since before birth. After birth, child is first introduced only to mother, her voice and her touch. For the good health of the child, during this period, along with mother's milk, adequate 'restful sleep' is an essential necessity. In such a case, 'lullaby' helps the baby to sleep well. In Marathi 'lullaby' is known as 'Angai Geet' and in Hindi it is well-known as 'Lori'. A lullaby is like a ritual of musical words and sounds that a mother sings to her baby with a loving heart while putting her baby to sleep. The baby is happy to hear the mother's voice. Such happiness is beneficial for the overall growth of the baby. Lullabies composed by the talented poets of Marathi literary world, as well as prevalent in the public mind, are worth studying. In this research paper, a descriptive analysis of selected representative lullabies has been carried out.

Although it seems that lullabies are sung to lull babies to sleep, there are actually other beneficial impacts of lullaby singing, must be considered. Lullaby, enables bonding between mother and baby, facilitates the complete growth process of the baby. A mother takes care of her baby's food, hygiene, safety and sleep. Sleep is very essential for child health. Actually, sleep restores children physically; it increases immunity, helps in their growth. For that the baby needs to sleep, but getting a baby to sleep is not easy always. At that time the musical lullaby sung by the mother appeals to the innocent mind of the

baby. Such lullabies help the baby to sleep better. When the baby sleeps peacefully, after waking up, he becomes very happy and enthusiastic.

A newborn baby has no vocabulary. A mother soothes her baby by singing lovable lullabies; by doing this, she easily introduces the baby to words, language. This is where the process of learning human language begins in childhood. Lullabies, words and meaning are more important as well as sentimentality. It must be mentioned here that although lullaby is musical, it is sung without any other instrument. The baby's hearing is active from the moment the mother sings the lullaby. Research is going on about the positive impacts of good music on our health. 'Sally Fletcher in her book 'Music Healing and Harmony' has researched that music is useful for increasing intelligence, controlling heart rate and good sleep.' Words and music have a unique power. There is a harmony of both Words and music in lullaby. Therefore, it has an affirmative impact on the child. The number of such meaningful Marathi lullabies (Angai Geet) is small, but they are edifying.

In this research paper, it has been explained that the influence of lullaby can be seen in the theological stories from Puranas, likewise references of lullaby are also found in scriptural poems written by our poet saints. Similarly study of available lullabies of Chhatrapati Shivaji Maharaj and Sambhaji Maharaj are also significant. A lullaby song from Goan folk life and its meaning is explained as well. In Hindi and Marathi film industry poets used to compose pleasant Angai Geet (lullaby) which mesmerized the child's mind. An analysis has been made as to why the number of such lullabies in movies as well as in real life is decreasing now. At the same time, we realize that during childhood, familiar words and touches of mother along with 'lullabies' help the overall growth of the baby. Therefore, it is necessary to preserve and increase this precious wealth of lullabies.

अंगाई : आईकडून बाळावर होणारा सस्नेह संगीतमय संस्कार

प्रास्ताविक :

भारतीयांनी आपल्या संस्कारक्षम परंपरेनुसार 'मातृदेवो भवः' असा उद्घोष करून मातेला देवत्व बहाल केले. क्रांतिवीरांनी 'वंदे मातरम्' असा जयघोष करत अन्न, वस्त्र, निवारा देणाऱ्या भारतभूमीला माता मानून अभिवादन केले. गोमंतकात भूमातेचे 'श्री भूमिका देवी' या नावाने प्रतीकात्मक पूजन केले जाते. श्रीरामांनी 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' असा जननी आणि जन्मभूमीचा गौरवास्पद उल्लेख केला आहे. वस्तुतः, माता आणि भूमाता या दोन मातृशक्तींच्या मध्ये मानवी जीवन व्यापलेले आहे. जन्मदात्या मातेच्या उदरातून सुरू झालेल्या मानवी जीवनाच्या प्रवासाची सांगता धरणीमातेच्या सान्निध्यात होते. मानवनिधनानंतर अंतिम संस्काराप्रसंगी 'दहन अथवा दफन' विधीच्या निमित्ताने धरणीमाता सर्वांना आपल्या

उदरात सामावून घेते. तर माता आपल्या उदरात असणाऱ्या बालकाचा जन्माआधी सांभाळ करते. नवमास मातेच्या गर्भात असलेले बालक जननानंतर या विश्वात मुक्त श्वास घेते. अनोळखी जगात त्याला प्रथमतः केवळ माता, तिचा आवाज आणि तिचा स्पर्श यांचा परिचय होतो. या काळात बालकाच्या निरोगी आरोग्यासाठी मातेच्या दुधाबरोबर पुरेशी 'शांत झोप' ही महत्त्वाची आवश्यकता असते. अशा वेळी मातेच्या परिचित शब्द-स्पर्शाला अंगाई गीताची लाभणारी साथ बालकाला सुखद वाटणे स्वाभाविक आहे. नवजात बाळाला शब्दज्ञान नसते. काही वेळा शब्दरहित स्वर-ध्वनी आणि तालबद्ध थाप, यातून साकारणारी 'अंगाई' बाळाला आल्हाद प्रदान करते. आईचा स्वर ऐकून बाळ आनंदित होते. असा आनंद बाळाच्या सर्वांगीण विकासासाठी लाभदायी ठरतो. मराठी साहित्य विश्वातील प्रतिभावंत कवींनी रचलेली, तसेच जनमानसात प्रचलित असलेली अंगाईगीत अभ्यासनीय आहेत. त्यातील प्रातिनिधिक अंगाईगीतांचा परामर्श प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतला आहे.

अंगाईगीत :

निरोगी आरोग्यासाठी मानवाला झोप अत्यंत महत्त्वाची असते. वास्तविक झोपेच्या चांगल्या सवयी जन्मापासूनच सुरू होतात. झोप बालकांना शारीरिकरित्या पुनर्संचयित करते. त्याची रोग प्रतिकारशक्ती वाढवते, बालकांच्या विकासात मदत करते. आई आपल्या बाळाच्या निजेसाठी अंगाई गाऊन निद्रेची आळवणी करते. अंगाई गीतात शब्द आणि अर्थ याचबरोबर वात्सल्य भावना अधिक महत्त्वाची असते. 'बाळाला निजवत असतांना आईकडून तिच्या बाळावर स्नेहयुक्त अंतःकरणाने केला जाणारा संगीतमय शब्द-स्वरध्वनीचा संस्कार म्हणजे अंगाईगीत होय.' शब्दांमध्ये आणि संगीतामध्ये शक्ती असते. अंगाईगीतात दोहोंचा सुमेळ असतो. त्याचा सकारात्मक परिणाम त्या बालकावर होतो. अर्थपूर्ण अंगाई गीतांची संख्या अल्प असली ती संस्कारक्षम आहे. बाळाला निजवण्यासाठी अंगाईगीत म्हटले जाते, असे वरवर वाटत असले तरी अंगाई गीत गायनाच्या इतर परिणामांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

आई आणि बाळ यांचा स्नेहबंध सक्षम करणारी 'अंगाई':

'मातृत्व' हे मातृशक्तीला प्राप्त असलेले नैसर्गिक अनुपम वरदान असले, तरी नवजात बालकाचा जन्म, हा त्या जननीचा पुनर्जन्म असतो. गर्भवती असतांना मातेने घेतलेला 'श्वास आणि घास' बालकाचा जीवनदायी स्रोत असतो. बाळाला गर्भाशयात असताना त्याला त्याच्या आईच्या आवाजाची आणि तिने गायिलेल्या गीतांची सवय झालेली असते. जन्मानंतर ते बाळ, आपल्या आईच्या मुखातून उमटलेले अंगाईचे स्वर ओळखू शकत असल्याने त्याच्या मनात सुरक्षितेची भावना निर्माण होते, त्यामुळे ते आपल्या आईच्या सान्निध्यात शांतपणे झोपी जाते. 'तज्ज्ञांच्या मते आईच्या अंगाईगीताचा आवाज बाळाच्या मन-मस्तकावर प्रभाव टाकतो आणि त्याला लवकर झोपी जाण्यास मदत करतो.' अंगाई बाळाच्या श्रवणशक्तीला तसेच मेंदूला कार्यान्वित करते. जेव्हा आई अंगाईगीत गाण्यास सुरुवात करते, तेव्हा बाळाला समजते, की आता झोपण्याची वेळ झाली आहे. आई आणि मूल यांच्या नात्यासंदर्भात अंगाईगीताविषयीचे हे विवेचन महत्त्वपूर्ण आहे. आई आणि बाळ यांचा स्नेहबंध सक्षम करणारी अंगाई, बाळाची सर्वांगीण विकासप्रक्रिया

सुलभ बनवते. आई आपल्या बालकाच्या आहाराची, त्याच्या स्वच्छतेची आणि सुरक्षिततेची काळजी घेते. बाळाच्या रडण्याच्या आवाजावरून ते का रडते, याचा ती मातृसुलभ स्वभावानुसार अचूक अंदाज घेते. बाळाला निजवणे, हे दखेळी सोपे नसते. आपले तान्हे बाळ निजायला हवे, म्हणून बाळाच्या अबोध मनाचा वेध घेत, आईच्या मुखातून निद्रेची आराधना अंगाई गीताच्या रूपाने प्रकट होते.

अंगाई : आईने बाळासाठी केलेली निद्रेची आराधना:

मानवी देहाच्या संतुलनासाठी प्राणवायू, अन्न-पाणी याचबरोबर विश्रांती तथा आरामदायी झोपही अत्यावश्यक आहे. थकलेले तन आणि मन पुन्हा ताजे टवटवीत होण्यासाठी झोप उपयोगी ठरते. जागेपणी काम करून शरीराची झालेली झीज भरून काढण्यासाठी आपल्या शरीरात अनेक (रासायनिक) बदल घडतात. त्या बदलांचा आणि झोपेचा समन्वय साधणे हितकारक असते. शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीने 'नीज' सर्वांना अनिवार्य असते. ती जर मिळत नसेल, तर अतिजागरणामुळे रक्तदाब वाढतो, त्यातून हृदयविकाराचा धोका संभवतो. ताणतणाव, डिप्रेशन, नर्व्हस ब्रेक डाऊन, रक्तदाब, मधुमेह असे विकार सुरू होतात. यांच्यापासून सुरक्षित राहण्यासाठी शांत झोप घेणे हा योग्य उपाय आहे. संत ज्ञानदेवांनी सुद्धा जागरण कमी करावे या विषयी ज्ञानेश्वरीत सांगितले आहे. 'जागणें जरी जाहलें । तरी व्हावें तें मितलें । येतुलेनि धातुसाम्य संचलें । असेल सुखे ॥६-३५१॥' बाळाचा विचार केल्यास जसजसे बाळ मोठे होते, तसे ते दिवसा जास्त वेळ जागे राहते आणि रात्री जास्त वेळ झोपते. त्याला योग्य झोप मिळाली नाही, तर ते दिवसभर रडत राहते, चिडचिड करते, शरीराने अशक्त होते. हे सर्व टाळण्यासाठी त्याला योग्य वेळी झोपवणे गरजेचे असते. त्यावेळी आईची 'अंगाई', बाळासाठी संगीत-संजीवनी ठरते.

संगीतमय अंगाई बाळाच्या आरोग्यासाठी लाभदायी :

संगीत आणि आरोग्य यांचा जवळचा संबंध आहे. संगीत ऐकल्याने चिंता नाहीशी होते, ताणतणाव कमी होतो, आपण दुःख-वेदना विसरतो. संगीतामुळे मन शांत आणि स्थिर राहते, चांगली झोप येण्यास मदत होते, हा आपला अनुभव आहे. प्राचीन काळापासून भारतात वैद्यकीय क्षेत्रात 'संगीत चिकित्सा' प्रचलित होती. डॉ. जे. पाल यांनी आपल्या 'संगीत चिकित्सा' या ग्रंथामध्ये, 'संगीत मकरन्द संगीताऽध्याय' मधील, नारदमुनीचा उद्धृत केलेला श्लोक लक्षवेधी आहे. 'अज्ञात हृदय स्वादुर्वालाः, पर्यङ्क धारकः, रुदन गीतामृतं पीत्वा हर्षोत्कर्षम् प्रपद्यते । अर्थात : वह बालक जिसने अपने हृदय में अभी कोई स्वाद अनुभव नहीं किया, खाट पर रो रहा हो, तो गीतरूपी अमृत पाकर प्रसन्न हो जाता है।' बालकाला स्वादाचा अनुभव नसला, तरी त्याला संगीतातील नाद समजतो. आपल्या बाळाला उत्तम झोप यावी म्हणून आई अंगाई गीत गाते. अंगाई गीत हे संगीतमय असते.

उत्तम संगीताचे सकारात्मक परिणाम आपल्या आरोग्यावर होतात, या विषयी संशोधन सुरू आहे. 'सेली फ्लेचर यांनी 'Music Healing and Harmony' या ग्रंथात बुद्धिमत्ता वाढविण्यासाठी, हृदयाची गती नियंत्रित करण्यासाठी आणि उत्तम झोप येण्यासाठी संगीत उपयुक्त असल्याचे संशोधनात्मक विवेचन केले आहे.'^{१३} या दृष्टीने अंगाई गीताचा विचार केल्यास, बाळाला निजवण्यासाठी आईने गायिलेल्या संगीतमय

स्नेहयुक्त अंगाई गीताचे स्वरध्वनी प्रभावी ठरत असल्याने, बाळाला शांत झोप लागते, हे स्पष्ट होते. झोपेतून उठल्यावर ते अगदी मस्त, आनंदी आणि उत्साही असते. अंगाई संगीतमय असली तरी त्यात अन्य कोणत्याच वाद्याचा उपयोग होत नाही, हे येथे नमूद करणे आवश्यक आहे.

आनंददायी अंगाई गीत :

संवादिनीच्या निवडक क्रमवार स्वरांच्या संयोजनातून संगीतातील 'राग' आकार घेतात. जे विशिष्ट मनःस्थिती जागृत करण्यासाठी विशिष्ट वेळी सादर केले जातात. प्रत्येक रागाचा अनोखा प्रभाव मानवी मनावर निश्चित पडत असतो. 'गीत-संगीत, राग श्रोत्यांमध्ये संबंधित भावनांना उत्तेजन देतात. अगदी योग्य राग हे औषध म्हणून विशिष्ट आजारांवर कार्य करत असतो.' असा संशोधनात्मक निष्कर्ष टी. साईराम यांनी आपल्या 'Raga Therapy' या ग्रंथात मांडला आहे.^३ गर्भवती असताना संगीत श्रवणाने महिलांच्या शरीरातून आनंदाचे हार्मोन्सही खवू लागतात. त्यामुळे स्वतः मातेला तणावरहित होण्यास मदत मिळते तसेच बाळावरही त्याचा अनुकूल परिणाम होतो. जन्मानंतर आईचे अंगाईगीत बाळाला सुखद मधुर अनुभव देते. वातावरणात आनंददायी ध्वनीलहरी निर्माण करणाऱ्या संगीताच्या स्वभावानुसार बाळाच्या मेंदूतील अनेक भागांना ते उत्तेजित करते. आईने गायिलेले सुखदायक अंगाईगीत ऐकून निरागस बाळ आनंदित होते. त्यामुळे बाळाच्या मेंदूचा आणि बुद्धीचा विकास होतो. म्हणूनच प्रत्येक आईने आरोग्यदायी आणि आनंददायी अंगाई गीत बाळाला झोपवताना गायला हवे.

भाषा अध्ययनास उपयुक्त अंगाईगीत :

मानवाची भाषा अध्ययनाची प्रक्रिया बालपणापासून सुरू होते. आईच्या नादमधुर अंगाई गायनातून त्याला भाषेचा परिचय होतो. आई जेव्हा बाळाला अंगाईगीत ऐकवते तेव्हापासून बाळाची श्रवणशक्ती कार्यान्वित होते. त्यामुळे सहजतेने बालकाचे मन स्वर-ध्वनींकडून शब्द-अर्थाकडे अनुक्रमे वेधले जाते. मानवाच्या भाषा अध्ययन प्रक्रिये संदर्भात दत्तात्रय पुंडे लिहितात, 'माणसाला भाषा जन्मजात अवगत नसते. त्याला ती प्रयत्नपूर्वक ग्रहण करावी लागते. लहान मूल अनुकरण करत भाषा शिकत असते.'^४ अंगाई गीताच्या माध्यमाने बालकाला भाषाध्वनीचा प्रत्यय होतो. जन्मापासून ऐकत असल्याने अंगाई गीत बाळाच्या भाषा अध्ययनास उपयुक्त ठरते, हे बालसुलभ मनोविज्ञान सर्वश्रुत आहे. कालानुक्रमे प्राथमिक स्तरावर पालकांच्या अनुकरणाने बालक एक एक शब्द शिकते. त्यातून त्याचे शब्दभांडार समृद्ध होते. त्यात अपशब्दांची वृद्धी होऊ नये याची काळजी सूझ पालक घेतात, हेही महत्त्वाचे असते.

अंगाई बाळाला निर्भय बनवते :

प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा 'निर्भयता' हा प्रमुख गुणधर्म आहे. आपले बाळ सदगुणी व्हावे, निर्भय व्हावे, ही प्रत्येक मातेची मनोकामना असते. 'श्रीमद्भगवत गीता' ग्रंथाच्या सोळाव्या अध्यायाच्या आरंभी 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१६.१॥' या श्लोकात श्रीकृष्ण दैवीगुणांविषयी निवेदन करतात. त्यात 'अभय' अर्थात निर्भयता हा गुण प्रथमस्थानी आहे. बालक

निर्भय व्हायची प्रक्रिया बालपणापासून सुरू होते. आईच्या मुखातून अंगाई गीत ऐकून आपली आई आपल्याबरोबर आहे, ही भावना बाळाला मानसिक बळ देते. बाळाचा भावनिक विकास होतो. त्यामुळे बाळाच्या मनातील भीती नष्ट होणे स्वाभाविक आहे. माय-लेकाचा हा स्नेहबंध अनुपम असतो. ह. ना. जगताप यांच्या मतानुसार, शिशूचा संबंध विशेषतः आईशी जास्त येतो. आई जवळ आली की, आनंद व्यक्त करणे, बाजूला गेल्यावर रडणे, या बाबी म्हणजे त्यांचे सामाजिक जीवन.^५ हे आई आणि तिचे बाळ यांच्या भावनिक सहसंबंधांवर अवलंबून असते. आईने गायिलेल्या अंगाईगीताच्या माध्यमाने भावनिक स्नेहसंबंध उत्तमरीत्या प्रस्थापित होतो. बाळाच्या मनात एकदा का निर्भयतेची भावना निर्माण झाली, की ते बाळ मानसिकदृष्ट्या सक्षम बनते, ते पुढे धाडसी बनते. आईने गायिलेले अंगाईगीत बाळाच्या मानसिक बळाचा स्रोत ठरते. अंगाईगीताचा प्रभाव बाळाच्या स्वभावावर होतो.

अंगाईगीताचा प्रभाव दर्शवणारी पौराणिक कथा :

महाभारतातील कथेनुसार श्रीकृष्णाची बहिण, तथा श्रीकृष्णाचा मित्र अर्जुन याची पत्नी सुभद्रा गर्भवती असतांना आपल्या माहेरी द्वारकेत होती. तेथे श्रीकृष्णाने आपल्या गरोदर बहिणीला सांगितलेली चक्रव्यूह भेदविद्या गर्भातील अभिमन्यूने शिकून घेतली होती. अर्थात, 'गर्भाशयातील बालकावर संस्कार होतात,' हे या पौराणिक दंतकथेतून लक्षात येते. अशा संस्कारासंदर्भात नवजात बालकावर अंगाईगीताचा प्रभाव दर्शवणारी माता मदालसेची कथाही लक्षवेधी आहे. भारतीय इतिहासात 'मदालसा' ही एक आदर्श आई म्हणून ओळखली जाणारी तेजस्वी विचारांची प्रज्ञावंत स्त्री होती. माता 'मदालसा' आपल्या मुलांना झोपवताना श्रवणीय अंगाईगीत गात होती, हे येथे नमूद करणे आवश्यक आहे. महर्षी वेदव्यास विरचित अठरा पुराणांपैकी मार्कंडेय पुराणात 'मदालसा चरित्र' विस्तृतपणे वर्णन केले आहे. तिच्या जीवनावर आधारित 'मदालसा' हा मराठी ग्रंथ पोर्तुगीजपूर्व काळात गोमंतकात रचला होता. सध्या हा 'मदालसा' ग्रंथ पोर्तुगालच्या ब्राग येथील मुख्य वाचनालयात असल्याचे संशोधक डॉ. पांडुरंग पिसुर्लेकर यांनी नमूद केले आहे.^६ 'मदालसा' ही ऋतुध्वज राजाची राणी आणि गंधर्वराज विश्वावसु यांची कन्या होती. तिने चार मुलांना जन्म दिला. राजाने पहिल्या तीन मुलांची नावे अनुक्रमे विक्रांत, सुबाहू आणि अरिमर्दन अशी ठेवली होती. विक्रांतला झोपवण्यासाठी मदालसाने सर्वात आधी एक अंगाई गायली होती. त्याचे वर्णन मार्कंडेय पुराणात सापडते. आपला पहिला मुलगा जन्मानंतर रडताना पाहून तिने अंगाई म्हटली होती.

शुद्धोअसि रे तात न तेअस्ति नाम कृतं हि ततकल्पनयाधुनैव।

पञ्चात्मकं देहमिदं न तेअस्ति नैवास्य त्वं रोदिषि कस्य हेतोः॥

"हे बाळा! तू रडू नको. तू निराकार, शुद्ध आत्मा आहेस. तुला नाव नाही, पंचमहाभूतांपासून निर्माण झालेल्या शरीराशी ते संबंधित आहे. तू या पलीकडचा आहेस. तू का म्हणून रडावे?" (Hey baby! don't you cry, You are formless pure soul. You have no name, it is related to the body created from the Pancha Mahabhutas ie. the earth, water fire, wind and the sky. You are beyond this. Why should you cry?) अशाप्रकारे, मदालसाने विक्रांतला

बरीच आध्यात्मिक तथा विरक्त-प्रबोधनात्मक अंगाईगीते ऐकवली. त्याचा परिणाम : विक्रांत अनासक्त संन्यासी झाला. सुबाहू आणि अरिमर्दन, याही मुलांनी माता मदालसेकडून अशीच अंगाईगीते ऐकली. तेही विरक्त-वैरागी झाले. ऋतुध्वज राजा या घटनांमुळे विचलित झाला. त्याने मदालसेला सांगितले की, अशा प्रकारे केवळ आपला राजवंश नष्ट होईल. ते टाळण्यासाठी चौथ्या मुलाला क्षात्रधर्माचा उपदेश केला पाहिजे. मदालसाने तशी अंगाई रचून अलर्क या मुलाला क्षात्रधर्म, राजकीय वर्तन इत्यादी अनेक गोष्टी शिकवल्या. हा भाग 'पुत्रानुशासन' म्हणून श्रीमार्कण्डेयपुराणात वर्णन केला आहे. त्यात अंगाईच्या माध्यमाने, मदालसा आपल्या बाळाचे प्रबोधन करतांना क्षात्रधर्माचे प्रतिपादन करत म्हणते...

राज्यं कुर्वन् सुहृदो नन्दयेथाः साधून् रक्षस्तात यज्ञैर्यजेथाः।

दुष्टान् निघ्नन् वैरिणश्चाजि मध्ये गोविप्रार्थे वत्स मृत्युं व्रजेथाः ॥३९॥

“हे पुत्र, राज्य करीत असताना, मित्रांना प्रसन्न करून ऋषींचे रक्षण करत यज्ञ कर. दुष्टांचा आणि शत्रूंचा नाश करून अश्वमेध यज्ञ कर. गो-ब्राह्मणाच्या संरक्षणासाठी मृत्यूलाही घाबरू नकोस.” (O son, while reigning, please the friends and protect the sages and perform Yagna sacrifices. Perform the Ashwamedha Yagna by destroying the wicked and the enemies. Do not fear even death for the protection of Caw and Brahman.) या उपदेशाचा परिणामही तसाच झाला. पुढे तिचा मुलगा 'अलर्क' क्षात्रधर्माचे पालन करणारा पराक्रमी योद्धा राजा झाला. १० अर्थात, जे विचार आपल्याला पुन्हा पुन्हा ऐकवले जातात, ते विचार आपले मन स्वीकारते. मन जसा विचार करते, आपण तसे बनतो. अंगाईगीतांचाही असाच परिणाम होतो.

भारतीय संत विरचित ग्रंथ आणि अंगाई :

भारतीय संत विरचित पौराणिक काव्यग्रंथातही अंगाईगीतांचे संदर्भ प्राप्त होतात. उत्तर भारतातील संतकवी गोस्वामी तुलसीदासजींनी श्रीरामांच्या चरित्रावर आधारित 'रामचरितमानस' या ग्रंथाची रचना केली आहे. यातील चरित्रनायक भगवान 'श्रीराम' हे अयोध्येतील सूर्यवंशी महाराज दशरथ आणि महाराणी कौसल्या यांचे पुत्र, सीतेचे पती आणि लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न यांचे ज्येष्ठ भाऊ होते. हनुमान हा त्यांचा परम भक्त होय. श्रीरामांनीच लंकेचा राजा रावण याचा वध केला होता. भारतात हा विजयोत्सव 'दसरा' म्हणून साजरा होतो. 'गोस्वामी तुलसीदासजींनी आपल्या रामचरितमानसात बालकांडाच्या सहाव्या विश्राममध्ये माता कौसल्या श्रीरामाला निजवत असतांना अंगाई गाते, असे लिहिले आहे. ती चौपाई अशी आहे...

हृदय अनुग्रह इंदु प्रकासा। सूचत किरन मनोहर हासा॥

कबहुं उछंग बहूँ बर पलना। मातु दुलारई कहि प्रिय ललना॥

अर्थात, यांच्या हृदयात शीतल चंद्र प्रकाशमान आहे. त्याचे स्मितहास्य त्या चंद्रकिरणांना सूचित करते, अशा बाल श्रीरामांना प्रेमळ कौसल्या माता कधी तिच्या मांडीवर तर कधी उत्तम सालंकृत पाळण्यामध्ये 'प्रिय पुत्र' म्हणत निजवायची.

श्रीरामाप्रमाणे श्रीकृष्णांना भारतात श्रद्धेय स्थान आहे. श्रीमद्भागवत आणि महाभारत या ग्रंथांमध्ये

श्रीकृष्णाचे चरित्र सविस्तर वर्णन केले आहे. महाभारतातील 'भगवद्गीता' हा श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्यातील संवाद आहे, जो आजही जगभरात लोकप्रिय आहे. कृष्ण हे वासुदेव आणि देवकी यांचे पुत्र होते. देवकी ही कंसाची बहीण होती. देवकीच्या आठव्या मुलाकडून आपला होणारा वध टाळण्यासाठी कंसाने देवकी आणि वासुदेव यांना मथुरेच्या तुरुंगात ठेवले. श्रावण महिन्याच्या कृष्णपक्षातील अष्टमीला मध्यरात्री श्रीकृष्णाचा जन्म झाला. कंसापासून त्याला सुरक्षित ठेवण्यासाठी वसुदेव त्या नवजात बालकाला रात्री यमुना ओलांडून गोकुळातील यशोदेकडे घेऊन गेले. श्रीकृष्णाचे पालनपोषण गोकुळामध्ये झाले. यशोदा आणि नंद हे त्याचे पालक होते. पुढे श्रीकृष्णाने कंसमामाचा वध केला. सौराष्ट्रात द्वारका शहराची स्थापना केली. नंतर नरकासुर या राक्षसाचा वध केला. तो विजयोत्सव भारतात 'दिवाळी' म्हणून साजरा केला जातो. अशा श्रीकृष्णाला गोकुळात शिशू अवस्थेत असतांना निजवण्यासाठी माता यशोदा अंगाईगीत म्हणत होती, असे संत सूरदासजी यांनी वर्णन केले आहे. 'यशोदा हरि पालने में झुलावे, हलरावै दुलरावे मल्हरावै, जोई जोई कुछ गावै, मेरे लाल को आऊ निदरिया, काहौ न आए निदारिया' अर्थात, माता यशोदा, श्रीहरीला म्हणजे बालकृष्णाला पाळण्यात घालते आणि त्याला झुलवत गाते. 'माझ्या मुलाला निद्रा येऊ दे, त्याला झोप का येत नाही?' अशी अंगाई गाणारी यशोदा, संत सूरदास यांच्या काव्यात दिसून येते.

सतराव्या शतकात फादर स्टीफन्स इंग्लंडमधून गोमंतकात आला होता. स्टीफन्स हा इंग्रज जेजुईत मिशनरी होता. त्याने गोमंतकात पोर्तुगीजांची सत्ता असतांना मराठी शिकून 'क्रिस्तपुराण' नावाच्या मराठी ग्रंथाची रचना केली. या ग्रंथात बाल येशूला निजवण्यासाठी जो जो जो जेसु साल्वादोरा । विस्वतारका सुकुमारा ॥ लावण्य जोती अळिकरा । जो जो जो जो ॥२.९.५४२॥५ अशी ओवी रचली आहे. गोमंतकात नवजात बालकाला सामान्यपणे बाराव्या दिवशी पाळण्यात घालतात आणि त्याला नाव ठेवतात. त्या नामकरण विधीला 'बारस' असे म्हणतात. गोमंतकीय ख्रिस्ती बांधव अशाप्रकारे नवजात शिशूला पाळण्यात घालत नाही. युरोपीय संस्कृतीतही बाळाला पाळण्यात घालण्याचा विधी नाही. स्टीफन्सने हा प्रकार गोमंतकात पाहून या ग्रंथात स्वीकारला होता.

अंगाईगीत आणि इतिहास :

महाराष्ट्र राज्यात अन्यायी बादशहांच्या सत्तेचा प्रतिकार करत छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. शहाजीराजे भोसले आणि जिजाबाई यांचे ते पुत्र होते. बालपणात त्यांच्यावर माता जिजाबाईने उत्तम संस्कार केले. श्रीराम, श्रीकृष्ण यांच्या कथा श्रवण करून तेही पुढे पराक्रमी योद्धा, कुशल प्रशासक बनले. युरोपातून भारतात राज्य करायला आलेल्या इंग्रज, पोर्तुगीज अशा सत्ताधीशांशी केलेल्या संघर्षामुळे शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाची नोंद, भारतासह विश्वाच्या इतिहासात घ्यावी लागली. शिवाजी महाराजांच्या शौर्य, पुरुषार्थ आणि पराक्रमावर संत तुकाराम, समर्थ रामदास या समकालीन संतांनी तसेच कवी भूषण, कवी परमानंद या कवींनी प्रेरणादायी काव्यरचना केली आहे. त्यांच्या बरोबरीने अन्य ज्ञात-अज्ञात कवींच्या गीतरचनाही समाजात रूढ झाल्या आहेत. राम गणेश गडकरी यांनी रचलेले छत्रपती शिवाजी महाराजांचे असेच एक अंगाईगीत परंपरेने जनमानसात प्रचलित झाले आहे.

(१)

‘गुणी बाळ असा- जागसी का रे काया
निज रे नीज शिवराया ॥धृ ॥
अपरात्रीचा प्रहर लोटला बाई
तरी डोळा लागत नाही
हा शांत निजे वारा मावळ थेट
शिवनेरी जुन्नर पेठ
त्या निजल्या ना, तशाच घाटाखाली
कोकणच्या चौदा ताली
ये भिववाया बागुल तो बघ आला
किती बाई काळा काळा
इकडे तो सिद्धी जवान
तिकडे तो अफझलखान
पलीकडे मुलूख मैदान
हे आले रे, तुजला बाळा धराया
निज रे नीज शिवराया ॥

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अंगाई गीतात ‘मावळ शिवनेरी जुन्नर पेठ’ यांच्या उल्लेखाबरोबर सिद्धी, अफझलखान या स्वराज्यावर चाल करून येणाऱ्या शत्रूंचाही उल्लेख आहे. ही रचना कालदर्शक आहे, तशी ती ऐतिहासिक मूल्यदर्शक आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांप्रमाणे संभाजी महाराजांची एक अंगाई उपलब्ध आहे. संभाजी महाराज हे छत्रपती शिवाजी महाराज आणि सईबाई यांचे पुत्र होते. शिवाजी महाराजांनंतर ते हिंदवी स्वराज्याचे दुसरे छत्रपती झाले. संभाजी महाराज हे ‘शंभूराजे’ या नावानेही इतिहासात परिचित आहेत. त्यांच्यावर आधारित लोकमानसात परंपरेने प्रचलित असलेली अंगाई संभाजी राजांच्या पराक्रमाचे यथार्थ दर्शन घडवणारी आहे.

(२)

‘घे कमळ पाकळ्या मिटवून
शंभू बाळा राजस सुकुमार
अरे लडिवाळा तू नीज नीज रे
नीज रे माझ्या बाळा तू नीज नीज रे
नीज रे माझ्या बाळा
शिव माथ्यावरची गंगा कमळात झोपला भुंगा
थांबला शिवारी वारा आभाळी निजला तारा

बघ निजला रे चंद्र निळा आभाळा
 तू नीज नीज रे निज रे माझ्या बाळा
 तू मिटून घे रे नेत्र बघ किती ही झाली रात्र
 पंखात तुला मी घेते गहिवरली ममता देते
 तू अत्तर भिजली काया तुजवरी जगाची माया
 लाभू दे तुला रे कीर्ती तेजाने न्हाऊ दे धरती
 उजळू दे आभाळी तव तेजाच्या ज्वाळा'

उपरोल्लिखित अंगाई गीतातील 'शिव माथ्यावरची गंगा, कमळात झोपला भुंगा, थांबला शिवारी वारा आभाळी निजला तारा बघ निजला रे चंद्र निळा आभाळा' या ओळींच्या माध्यमाने कवीची प्रतिभा भव्यतेचा वेध घेते. 'लाभू दे तुला रे कीर्ती, तेजाने न्हाऊ दे धरती, उजळू दे आभाळी, तव तेजाच्या ज्वाळा' या काव्यपंक्ती झुंजार शंभूराजांच्या ज्वलज्वलन तेजस व्यक्तिमत्त्वाला साजेशा आहेत.

प्रेरणादायी अंगाई :

वारंवार ऐकलेले विचार आपले मन स्वीकारते, त्यानुसार आपले व्यक्तिमत्व घडते. काही अंगाई गीतांमधून बाळाने भगवान श्रीकृष्ण, शिवाजी महाराज यांसारखे आदर्श व्हावे, अशी आकांक्षा व्यक्त केली जाते. अशी अर्थपूर्ण अंगाई गीते वारंवार ऐकल्याने त्या गीतांचा, बालकावर सकारात्मक प्रभाव पडतो. अशीच एक लक्षवेधी प्रेरणादायी अंगाई प्रचलित आहे.

(३)

'गुणी बाळा तू करी का गाई गाई
 तुज गाते मी अंगाई ॥
 तू भूषण व्हावे जगता-ही झटेल तुझीच माता।
 जणू यशोदा, थोर जशी जिजाई।
 तुज गाते मी अंगाई ॥
 तू थोर जगी हो नेता- थोरांना मनी आठविता ।
 कृत कृत्याने मूर्ती तुझी मी पाही।
 तुज गाते मी अंगाई ॥
 तू सोडू नको सत्याला-
 विसरू नकोस माय पित्याला ।
 तव कीर्ती ही दिगंत जगती राही।
 तुज गाते मी अंगाई ॥'

असे अंगाई गीत बाळाला झोपवण्यासाठी म्हटले असले, तरी त्याचा मथितार्थ कर्तव्याप्रती जागृत राहणे असाच आहे. 'तव कीर्ती ही दिगंत जगती राही' असा लाखमोलाचा आशीर्वाद आई आपल्या बाळाला देते. या अंगाई गीतातील 'विसरू नकोच माय पित्याला' हे ऐकून मुलं संस्कारित होऊन मोठी झाली, तर वृद्धाश्रमांची आवश्यकताच भासणार नाही.

गोमंतकीय अंगाईगीत :

लोकमानसातील सामूहिक भावनांचा अनुपम आविष्कार लोकगीतांमधून होतो. मातेची वात्सल्य भावना ही तर आदिम प्रेरणा होय. त्या प्रेरणेतून बाळाला निजवतांना मातेच्या मातृसुलभ स्वभावानुसार सहज स्फुरलेले अंगाई गीत दररोज म्हटल्याने कालपरत्वे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होते. त्या गीताची मूळ रचनाकार पुढे अज्ञात राहते. समूहाने स्वीकारलेले आणि समूहाने जतन केलेले ते अंगाई गीत कालांतराने लोकगीत होण्याच्या मार्गावर वाटचाल करते. गोमंतकीय लोकजीवनात महत्त्व प्राप्त झालेले एक अंगाई गीत आणि त्याचा भावार्थ पुढे देत आहे. हे गीत नवजात मुलीसाठी रचले आहे.

(४)

धल गो बाय, धल गो बाय धलानी... धलानी
 बाय आमचे फुलांनी... फुलांनी
 धल गो बाय, धल गो बाय धलानी... धलानी
 बाय आमचे फुलांनी... फुलांनी
 धल गो बाय, धल गो बाय धलानी... धलानी
 बाय आमचे राणी... राणी
 धल गो बाय, धल गो बाय धलानी... धलानी
 बाय आमचे राणी... राणी

गोव्यात लाडक्या लेकीला 'बाय' म्हणतात. 'धल' या शब्दाचा अर्थ मंद झोके घेत डुलणे, म्हणजे धलणे होय. प्रस्तुत अंगाई गीतात 'बाय आमचे फुलांनी... फुलांनी' या शब्दामुळे 'मुलं म्हणजे देवा घराची फुल' या म्हणीचे स्मरण होते. आईला 'मुलीचे पाय पाळण्यात दिसतात', याचा वेध घेत 'बाय आमचे राणी' म्हणत ती आपल्या मुलीविषयी सस्नेह सन्मानही अभिव्यक्त करते. याच गीतात किंचित बदल करून ते मुलासाठी म्हटले जाते.

(५)

धल धल रे बाबू धलानी... धलानी... धलानी
 आराड गे बेबके सान जावनी... सान जावनी
 बाबूच्या बाबाक घरा येवनी... घरा येवनी
 धल धल रे बाबू धलानी... धलानी... धलानी

गोव्यात बाळाला 'बाबू' म्हणण्याची काही ठिकाणी पद्धत आहे. बेडकाला 'बेबकी' असा शब्द आहे. 'सान' म्हणजे संध्याकाळ होय. वास्तविक संध्याकाळच्या वेळी बेडूक आवाज करतात. त्या बेडकांना आई सांगते, तुम्ही आवाज करा, त्यामुळे संध्याकाळ होईल आणि बाबूचा बाबा अर्थात आपला नवरा लवकर घरी येईल. असा कौटुंबिक जिऱ्हाळा या अंगाई गीतातून दिसून येतो. विद्यमान युगात बाळासाठी अंगाई म्हणणाऱ्या माता दुर्लभ होत आहेत, हे वास्तव असले तरी, गोवा-महाराष्ट्रात अशी अंगाईगीते अजूनही प्रचलित आहेत. त्यात हिंदी-मराठी चित्रपटातील काही अंगाई गीतांचा समावेश झाला आहे.

हिंदी चित्रपटातील अंगाईगीत अर्थात 'लोरी':

'अंगाई गीत' हा आपला काव्यप्रकार, हिंदी भाषेत 'लोरी' या नावाने प्रसिद्ध आहे. हिंदी चित्रपटात अशा अर्थपूर्ण गीतांचे भांडार आहे. त्यात प्रस्तुतीकरणाची विविधता आहे. 'आराधना' (१९६९) या चित्रपटात चंदा है तू, मेरा सूरज है तू, ओ मेरी आंखों का तारा है तू हे गीतकार आनंद बक्षी यांनी रचलेले गीत नादमधुर असल्याने बालमनाचा वेध घेणारे आहे. काही हिंदी चित्रपटात महिलाच नव्हे, तर पुरुषही अंगाई म्हणतात असे दर्शवले आहे. 'जिंदगी' (१९४०) या चित्रपटात पुरुष अभिनेता अंगाई गातो. त्यातील गीतकार केदारनाथ शर्मा यांची सो जा राजकुमारी सो जा हे गीत त्या काळात लोकप्रिय ठरले होते. तसेच 'ब्रह्मचारी' (१९६८) या चित्रपटातील मैं गाऊं तुम सो जाओ, सुख सपनों में खो जाओ ही गीतकार शैलेंद्र यांची मनोरम रचना पुरुष कलाकारावर चित्रित करण्यात आली आहे. 'खानदान' चित्रपटात तर पत्नी आपल्या पतीसाठी अंगाई गीत गाते. 'तुम्हीं मेरे मंदिर, तुम्हीं मेरी पूजा, तुम्हीं देवता हो' ही गीतकार राजेंद्र कृष्ण यांची रचना, लता मंगेशकर यांनी गायिली असून, अभिनेते सुनील दत्त आणि नूतन यांच्यावर चित्रित केली आहे. त्यामुळे उत्तम शब्दरचना, सुमधुर गायन आणि कलाकारांचा कुशल अभिनय यांचा मनमोहक संगम आल्हाद प्रदान करणारा आहे. 'सदमा' या चित्रपटाचा नायक सोमू हा युवक, 'सुरमई अंखियों में नन्हा-मुन्ना एक सपना दे जा रे, निंदिया के उड़ते पाखी रे, अंखियों में आ जा साथी रे' ही लोरी, रेशमी या मतिमंद युवतीला झोपवण्यासाठी गातो, असे दाखविले आहे. गुलज़ारने रचलेली ही श्रवणीय अंगाई, गायक के. जे. येसुदास यांनी गायिली आहे. हिंदी चित्रपटांबरोबर मराठी चित्रपटांमध्येही स्वरमधुर अंगाई गीतांचा समावेश आहे

मराठी चित्रपटातील प्रातिनिधिक अंगाईगीते :

प्रत्येक चित्रपटगीताला कालानुक्रमे लोकाश्रय प्राप्त होणे दुर्लभ असते. काही गीते काही काळ टिकतात आणि कालांतराने काळाच्या पडद्याआड लुप्त होतात. त्याला काही गीते आणि गीतप्रकार अपवाद असतात. 'मोलकरीण' या मराठी चित्रपटातील गीतकार पी. सावळाराम यांनी रचलेले 'देव जरी मज कधी भेटला' हे असेच एक संस्मरणीय अंगाईगीत आहे. या अंगाई गीतात आईच्या चिरंतन वात्सल्य भावनेचे शब्दांकन आहे.

देव जरी मज कधी भेटला, माग हवे ते माग म्हणाला
म्हणेन प्रभू रे माझे सारे, जीवन देई मम बाळाला
शिवरायाच्या मागिन शौर्या, कर्णाच्या घेईन औदार्या

या अंगाई गीतात आई आपल्या बाळासाठी शिवरायाचे शौर्य, कर्णाचे औदार्य देवाकडे मागते. 'निंबोणीच्या झाडामागे चंद्र झोपला गं बाई, आज माझ्या पाडसाला झोप का गं येत नाही...' हे प्रथितयश कवी मधुसूदन कालेलकर यांनी रचलेले 'बाळा गाऊ कशी अंगाई' या चित्रपटातील लोकप्रिय अंगाई गीत होय. ते परंपरेने पिढ्यान्पिढ्या कित्येक मातांनी आपल्या बालपणी आपल्या आईकडून ऐकले होते. पुढे आपल्याही मुलांना हेच अंगाई गीत ऐकवत निजवले. ती रचना अशी आहे.

'निंबोणीच्या झाडामागे चंद्र झोपला गं बाई,
आज माझ्या पाडसाला झोप का गं येत नाही...'

उपरोल्लिखित अंगाईगीतातील 'आज माझ्या पाडसाला झोप का गं येत नाही...' या ओळीत पाडस तथा वासरावर असणारे गाईचे वात्सल्य-प्रेम हा अर्थ ध्वनित होतो. कवीने तान्ह्या बाळाला पाडस असे म्हटले आहे. त्यामुळे उपमेय आणि उपमान यात एकरूपता असल्याचे कवीने दर्शविले आहे. 'बाळा गाऊं कशी अंगाई' याच चित्रपटात जगदीश खेबुडकर यांनी रचलेली 'हलके हलके जोजवा बाळाचा पाळणा' ही अंगाई त्याकाळात लोकप्रिय ठरली होती. आपल्या बाळाला झोप यावी म्हणून आई सुमधुर अंगाईगीताचे गायन करते. माता-बालकाचे भावनिक सहसंबंध अंगाईमुळे अधिक सक्षम होतात. आईची आपल्या बाळाविषयीची आपुलकी आणि काळजी या अंगाई गीतातील 'हलके हलके जोजवा बाळाचा पाळणा' या शब्दांमधून व्यक्त झाली आहे. या चित्रपट अंगाई गीतमालिकेतील जगदीश खेबुडकर यांनी रचलेले 'देवकी' चित्रपटातील अंगाई गीत म्हणजे मातृहृदयातील वात्सल्य भावनेला प्राप्त झालेले मनोरम शब्दरूप होय.

स्वप्नांचा झुला, तान्हा झोपला
जा जा रे वाऱ्या, झोका दे त्याला
चांदण्याची शाल, करूनी घाल
जोजवीते आई, देवकी गाते अंगाई

निसर्गातील निर्जीव वस्तू सजीव आहेत, अशी कल्पना करून, त्या वस्तू मनुष्याप्रमाणे वागतात किंवा कृती करतात असे जेथे वर्णन असते, तेथे 'चेतनगुणोक्ती' हा अलंकार आकार घेतो. प्रस्तुत अंगाईगीतात कवी वाऱ्याला झोका द्यायला आणि चांदण्याची शाल करूनी घाल असे निवेदन करत आहे. तसेच 'हा माझा मार्ग एकला' या चित्रपटातील शांता शेळके रचित अंगाई बालसुलभ मनाला साद घालणारी आहे.

जो जो गाई, कर अंगाई, जोजविते तुजला आई
बालमनाची ओली माती, पुण्यात्मा हा घेई हाती
मूर्त नवी ये आकारा ती, ज्योत जळे, उजळे जळताही

अंगाई गीतामुळे बाळाच्या मेंदूचा आणि देह-बुद्धीचा विकास होतो. याचाही विचार अंगाईगीतातून मांडला आहे. त्या दृष्टीने उपरोल्लेखित अंगाईगीतातील 'बालमनाची ओली माती, पुण्यात्मा हा घेई हाती, मूर्त नवी ये आकारा ती' ही ओळ लक्षवेधी आहे. बालकाच्या सभोवतालच्या परिसरातील पशुपक्ष्यांना त्यांच्या स्वभाव विशेषांनुसार लक्षात ठेवले जाते. चिवचिवाट करणारी ती चिऊताई, म्याऊ म्याऊ करणारे ते मनीमाऊ

आणि भूभू करून भुंकणारा कुत्रा 'भूभू' म्हणून बालसुलभ मनाला परिचित असतो. आई अंगाई गायनातूनच ती बाळाला आसपासच्या गोष्टींचा परिचय परिचय करून देते. 'एखाद्या व्यक्तीचे, प्राण्याचे, वस्तूचे, त्याच्या स्वाभाविक स्थितीचे किंवा हालचालीचे विशेष दर्शवणारा 'स्वभावोक्ती' हा काव्याचा अलंकार या गीतात 'ज्योत जळे, उजळे जळताही' या शब्दांमधून जाणवतो. तसेच 'चेतनगुणोक्ती' हा अलंकार 'एक होता विदूषक' या चित्रपटातील ना. धो. महानोर यांनी रचलेल्या अंगाई गीतात विलोभनीय पद्धतीने आविष्कृत झालेला आहे. या गीतातील 'पाळणा म्हणे अंगाई' या ओळीमधून कवीच्या काव्यप्रतिभेचा प्रत्यय येतो.

मी गातांना गीत तुला लडिवाळा, हा कंठ दाटून आला
मी दुःखाच्या बांधुनी पदरी गाठी, जपते तुज ओटी पोटी
पाळणा म्हणे अंगाई

महानोर यांनी रचलेले हे अंगाई गीत हृदयस्पर्शी आहेच, त्याचबरोबर कालभान जागवणारेही आहे. 'मी दुःखाच्या बांधुनी पदरी गाठी जपते तुज ओटी पोटी' असे म्हणत कष्ट-परिश्रम करून बाळाला सांभाळणारी वात्सल्यमूर्ती आईचे यात दर्शन होते. बालसुलभ मनाचा वेध घेत अशी कितीतरी मनोरम अंगाई गीते एके काळी मराठी चंदेरी दुनियेत कवींच्या काव्यप्रतिभेतून आविष्कृत होत होती. मात्र सध्याच्या प्रेक्षकांची अभिरुची, चित्रपटाचे कथानक, पटकथा लेखन, दिग्दर्शक, कलाकार, यांचा विचार करता, 'बाळासाठी गाणारी आई आणि अंगाई', कालपरत्वे मराठी रूपेरी परद्यावरून लुप्त होत गेली, हे वास्तव नाकारता येत नाही. तर दुसरीकडे 'निंबोणीच्या झाडामागे चंद्र झोपला गं बाई', हे पिढ्यान्पिढ्या लोकप्रिय ठरलेले अंगाई गीत आजही नवजात शिशूंना त्यांची माता ऐकवून निजवते, हे ही सत्य आहे.

समारोप :

नवजात बालकाच्या निरोगी आरोग्यासाठी पुरेशी 'शांत झोप' आवश्यक असते. आईने गायिलेल्या अंगाईगीतामुळे बाळाला निवांत झोप लागते. 'अंगाईगीत' हा बाळाला निजवत असतांना आईकडून बाळावर होणारा संगीतयुक्त संस्कार आहे. त्यामुळे युट्यूब, मोबाईल इत्यादी यांत्रिक ध्वनीच्या माध्यमाने आपण अंगाई ऐकू शकतो, परंतु प्रत्यक्ष आईने गायिलेल्या अंगाईगीतात वात्सल्याचे चैतन्य असते, हे निःसंदेहपणे मान्य करावे लागते. परंपरेने प्रचलित असलेली छत्रपती शिवाजी महाराज आणि शंभूराजे यांच्या जीवनावर रचलेली प्रेरणादायी अंगाईगीते उपलब्ध आहेत. मराठी भाषेत अशा अर्थपूर्ण अंगाईगीतांची संख्या अल्प असली ती संस्कारक्षम आहेत. त्यामुळे अर्थपूर्ण सुमधुर संगीतमय अंगाई गीतांची निर्मिती व्हायला हवी. त्यात प्रेरणादायी विचार आणि मनोरम काव्यप्रतिभा यांचा संयोग असायला हवा. बाळाला झोपवत असतांना आईने गायिलेल्या अंगाई गीताचा सकारात्मक प्रभाव बाळाच्या मनावर होतो. सुसंस्कारित मन, जीवन समृद्ध बनवते. अंगाईमुळे बाळाच्या मनात निर्भयतेची भावना निर्माण होते आणि बाळ मानसिक दृष्ट्या सक्षम बनते. अर्थात, बाळाला सर्वार्थाने समर्थ बनवण्यासाठी, अंगाईगीताच्या माध्यमाने आईकडून बाळावर होणारे संगीतयुक्त स्वर-संस्कार निश्चितच लाभदायी ठरतात, हे सौख्यदायी वास्तव आहे.

संदर्भ टीपा :

१. संगीत चिकित्सा, डॉ. जे. पाल. म्युझीको मेडिकल इंस्टीट्यूट, लाहोर, १९३८.
२. Fletcher, Sally, Music Healing and Harmony, Aura Publishing Company, 2011.
३. Sairam T.V., Raga Therapy, Nada Centre for Music Therapy, Chennai, 2004.
४. पुंडे, दत्तात्रय, सुलभ भाषा विज्ञान, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, १९९६.
५. जगताप, ह. ना., शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे, २००७.
६. क्रिस्ताचे यातनागीत, संपा. अ. का. प्रियोळकर, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई, १९५९.
७. मार्कंडेय पुराण, संपा. दत्ताजी कुलकर्णी, रम्यकथा, प्रकाशन, पुणे, १९८१.
८. स्टीफन्स, थॉमस, ख्रिश्चन पुराण, संपा. जोसफ सल्डाणा, सायमन अल्वारीस, मेंगलोर, १९०७.

About Dr. Vinay Madgaonkar

Vinay Madgaonkar, Ph.D. He is a Research Guide and Director of Marathi Discipline at Goa University, Goa, Bharat. He has worked as a member of Marathi Board of Studies in Goa University during 2018-2021. He is a member of the Marathi Board of Study at Parvatibai Chougule College, Margaon, Goa.

His published literature is 1. Santasâhitya sinhâvalôkana (Collection of Research Papers), 2.

As'vat'thâmâ hata: (Drama) 3. Pram ya (Article collection) 4. Gômantakîya santasâhitya avalôkana (Editor) 5. Gôpâla caritra va abhaga (Editor) 6. Lôkasâhitya: Sanûôdhana va âvhân (Editor) 7. Tisaryâ sahasrakârambhî bhârâtîya nâtya âni nâmakakâra (Editor). He wrote Shiv-Charitra Gatha (Mega drama on Chhatrapaati Shivaji Maharaj), Dwarkadhish (Radio drama on Shri Krishna) and 7 Street plays, which are presented for general public. He made a collection of Goan Freedom Fighters Memorial Photo Exhibition and Photo Exhibition of Indian Revolutionary Heroes. He presented several research papers in National and International Seminars and also published numerous research Articles in National and International journals. He is a renowned orator of History, Marathi literature and culture Study.

